भूपी शेरचनका कवितामा अलङ्कारविधान

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
अनुसन्धान केन्द्रअन्तर्गत नेपाली विषयमा
विद्यावारिधि उपाधिका निमित्त प्रस्तुत

शोधप्रबन्ध

शोधकर्ता

प्रेम योगी
ने. सं. वि. दर्ता नं. १२
२०७६

भूपी शेरचनका कवितामा अलङ्कारविधान

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

अनुसन्धान केन्द्रअन्तर्गत नेपाली विषयमा

विद्यावारिधि उपाधिका निमित्त प्रस्तुत

शोधप्रबन्ध

शोधनिर्देशक

प्रा. केशव सुवेदी

शोधविशेषज्ञ

प्रा. डा. भागवतप्रसाद शर्मा   प्रा. डा. नारायणप्रसाद खनाल

शोधकर्ता

प्रेम योगी

ने. सं. वि. दर्ता नं. १२

२०७६

कृतज्ञता-ज्ञापन

भूपी शेरचनका कवितामा अलङ्कारविधान शीर्षकको यस अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गर्न पाउँदा कवि भूपीप्रति थोरै भए पनि सम्मान गर्न सकिएको जस्तो अनुभूति भएको छ । यो अनुसन्धान मूलतः थोरै कविता रचना एवम् प्रकाशन गरी नेपाली साहित्यमा लोकप्रिय कविका रूपमा चिनिएका तथा तत्कालीन गद्यकविहरूभन्दा भिन्न एवम् विशिष्ट पहिचान बनाएका कवि भूपी शेरचनका कविताहरूको अलङकारशास्त्रीय दृष्टिबाट अध्ययन गर्नमा केन्द्रित छ ।

यस अनुसन्धानप्रबन्ध मैले मेरा अनुसन्धाननिर्देशक नेपाली भाषा तथा साहित्य-शास्त्रका विशिष्ट विद्वान् आदरणीय गुरु प्रा. केशव सुवेदीज्यूको निर्देशनमा तयार गरेको हुँ । अनुसन्धान प्रारम्भदेखि यसको अन्तिम प्रतिवेदन तयार गर्दासम्म उहाँले मलाई गर्नुभएको प्राज्ञिक एवम् गवेषणत्मक मार्गदर्शनप्रति म अत्यन्त ऋणी छु । यसका लागि म उहाँप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

मेरा अनुसन्धान विशेषज्ञ संस्कृत साहित्यशास्त्रका विशिष्ट विद्वान् गुरु प्रा. डा. भागवतप्रसाद शर्मा हुनुहुन्छ । उहाँले मलाई यस अनुसन्धानप्रबन्ध लेखनमा गर्नुभएको मार्गदर्शन अविस्मरणीय छ । यस अनुसन्धानको प्राज्ञिक परामर्शका निम्ति म उहाँप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

मेरा अर्का अनुसन्धान विशेषज्ञ अलङ्कारशास्त्रका विशिष्ट विद्वान् गुरु प्रा. डा. नारायणप्रसाद खनाल हुनुहुन्छ । उहाँले यस अनुसन्धानप्रबन्ध लेखनका क्रममा मलाई दिनुभएको प्राज्ञिक ज्ञान एवम् परामर्शप्रति म अत्यन्त ऋणी छु । उहाँले पुऱ्याउनु भएको अतुलनीय सहयोगका लागि म उहाँप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

मैले पेस गरेको शोधशीर्षकलाई स्वीकृति प्रदान गर्नुका साथै आवश्यक मूल्याङ्कन गरी सहयोग गर्नुहुने ने. सं. वि. अनुसन्धान केन्द्र एवम् केन्द्रका कार्यकारी निर्देशकज्यू, अनुसन्धान परिषद्का पदाधिकारीज्यूहरू तथा मूल्याङ्नकर्ता सम्पूर्ण विशिष्ट विद्वान् वर्गलगायत सबैप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

यसैगरी आवश्यक सल्लाह र प्रशासनिक कार्यमा सहयोग प्रदान गर्नुहुने ने. सं. वि. अनुसन्धान केन्द्रमा कार्यरत आदरणीय व्यक्तित्वहरू : सह-प्रा. डा. नारायण चालिसे,

उप-प्रशासक नारदप्रसाद पौडेल तथा सहायक प्रशासक नगेन्द्रराज रेग्मीलगायत सबैमा हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

यसै क्रममा अनुसन्धान सामग्री उपलब्ध गराई सहयोग गर्ने मदन पुस्तकालय, त्रि. वि. केन्द्रीय पुस्तकालय, ने. सं. वि. अनुसन्धान केन्द्र, ने. सं. वि. केन्द्रीय पुस्तकालय, थकाली सेवा समिति, भूपी स्मृति थाक पुस्तकालय, पोखरेली युवा सांस्कृतिक परिवार जस्ता संस्थाहरू एवम् सह-प्रा. डा. मधुसूदन गिरी, कवि रोशन शेरचन, कवि मोमिला जोशी, डा. जितबहादुर गिरीप्रति म आभारी छु ।

शोधकार्य सम्पन्न गर्ने क्रममा मेरो बिदा स्वीकृत गरी सहयोग गर्नुहुने म कार्यरत माध्यमिक विद्यालय अश्वारा, तुलसीपुर - ८, दाङका प्र. अ. हिरालाल न्यौपाने एवम् विद्यालय परिवारलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

मलाई अनेक दुःखकष्टका साथ अध्ययन गर्न आवश्यक सम्पूर्ण प्रबन्ध एवम् आशीर्वचन प्रदान गर्नुहुने पूज्य पिता चित्रबहादुर योगी तथा माता हुमाकुमारी योगीप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यसैगरी मेरो अध्ययन र अनुसन्धान कार्यमा सदा सहयोगी भूमिका निभाउने जीवन-सङ्गिनी प्रेमा योगी, सुपुत्री सिर्जना योगी एवम् सुपुत्र आशिष योगीलाई सधुवाद छ ।

अन्त्यमा यस अनुसन्धानप्रबन्ध तयारीका क्रममा सहयोग एवम् परामर्श दिनुहुने सबैप्रति आभार प्रकट गर्दै कम्प्युटर टङ्कनमा सहयोग गर्नुभएका मित्र विनोदकुमार मल्ल, प्रकाश बुढाथोकी तथा छपाइको काममा सहयोग गर्ने निरगम कम्प्युटर सेन्टर, कीर्तिपुरका भाइ हरिश्चन्द्र राई एवम् बहिनीहरूलाई धन्यवाद प्रकट गर्दछु र नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, अनुसन्धान केन्द्र, वसन्तपुर, काठमाडौँ समक्ष यसको यथोचित मूल्याङ्कनका निमित्त यो शोधप्रबन्ध प्रस्तुत गर्दछु ।

मिति : २०७६/०४/०२

प्रेम योगी
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
अनुसन्धान केन्द्र,
वसन्तपुर, काठमाडौँ ।

विषय-सूची

सम्मति क

कृतज्ञता-ज्ञापन घ

विषय-सूची च

सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची ट

पहिलो अध्याय

शोधपरिचय

१.१ विषय परिचय १

१.२ समस्याकथन २

१.३ उद्देश्य २

१.४ पूर्वकार्यको सर्वेक्षण र समीक्षा २

१.५ अध्ययनको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता २१

१.६ अध्ययनको सीमाङ्कन २२

१.७ शोधविधि २२

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि २३

१.७.२ सामग्री विश्लेषण विधि २३

१.८ शोधप्रबन्धको सङ्गठन २३

दोस्रो अध्याय

अलङ्कारको सैद्धान्तिक अध्ययन

२.१ विषय परिचय २५

२.२ अलङ्कार सिद्धान्तको परिचय २५

२.३ अलङ्कारको स्वरूप २६

२.४ काव्यमा अलङ्कारको स्थान २८

२.४.१ संस्कृत काव्यशास्त्रीय परम्परामा अलङ्कार चिन्तन र विकासक्रम २८

२.४.१.१ भामह २९
२.४.१.२ दण्डी २९
२.४.१.३ उद्भट ३०
२.४.१.४ वामन ३०
२.४.१.५ रुद्रट ३१
२.४.१.६ आनन्दवर्द्धन ३१
२.४.१.७ मम्मट ३१
२.४.१.८ रुय्यक ३२
२.४.१.९ जयदेव ३२
२.४.१.१० विश्वनाथ ३३
२.४.१.११ अप्पय दीक्षित ३३
२.४.१.१२ जगन्नाथ ३४
२.४.२ पाश्चात्य काव्यशास्त्रीय परम्परामा अलङ्कारचिन्तन ३४
२.५ अलङ्कारको वर्गीकरण ३५
२.५.१ अलङ्कार वर्गीकरणको अवधारणा ३६
२.५.२ अलङ्कार वर्गीकरणको विकासक्रम ३६
२.५.२.१ उद्भटको वर्गीकरण ३७
२.५.२.२ रुद्रटको वर्गीकरण ३८
२.५.२.३ रुय्यकको वर्गीकरण ३९
२.६ निष्कर्ष ४२

तेस्रो अध्याय

भूपीका कवितामा प्रयुक्त शब्दालङ्कारहरूको विवेचना

३.१ विषय परिचय ४४
३.१.१. भूपीका कवितामा प्रयुक्त अनुप्रास ४४
३.१.१.१ भूपीका कवितामा प्रयुक्त अन्त्यानुप्रास ४५
३.१.१.२ भूपीका कवितामा प्रयुक्त वृत्त्यनुप्रास ६३
३.१.१.३ भूपीका कवितामा प्रयुक्त लाटानुप्रास ७३

३.१.१.४ भूपीका कवितामा प्रयुक्त छेकानुप्रास ८६
३.१.२ भूपीका कवितामा प्रयुक्त यमक ९४
३.१.३ भूपीका कवितामा प्रयुक्त श्लेष ९५
३.२ निष्कर्ष ९७

चौथो अध्याय

भूपीका कवितामा प्रयुक्त अर्थालङ्कारहरूको विवेचना

४.१ विषय परिचय ९९
४.१.१ भूपीका कवितामा प्रयुक्त उपमा ९९
४.१.२ भूपीका कवितामा प्रयुक्त रूपक १२६
४.१.३ भूपीका कवितामा प्रयुक्त अतिशयोक्ति १४२
४.१.४ भूपीका कवितामा प्रयुक्त परिकर १५३
४.१.५ भूपीका कवितामा प्रयुक्त उत्प्रेक्षा १६०
४.१.६ भूपीका कवितामा प्रयुक्त स्वभावोक्ति १६९
४.१.७ भूपीका कवितामा प्रयुक्त विरोधाभास १७८
४.१.८ भूपीका कवितामा प्रयुक्त अपह्नुति १८१
४.१.९ भूपीका कवितामा प्रयुक्त विशेषोक्ति १८४
४.१.१० भूपीका कवितामा प्रयुक्त मालोपमा १८८
४.१.११ भूपीका कवितामा प्रयुक्त विषम १९०
४.१.१२ भूपीका कवितामा प्रयुक्त असङ्गति १९३
४.१.१३ भूपीका कवितामा प्रयुक्त काव्यलिङ्ग १९६
४.१.१४ भूपीका कवितामा प्रयुक्त स्मरण १९८
४.१.१५ भूपीका कवितामा प्रयुक्त अत्युक्ति २०२
४.१.१६ भूपीका कवितामा प्रयुक्त सन्देह २०४
४.१.१७ भूपीका कवितामा प्रयुक्त लोकोक्ति २०७
४.१.१८ भूपीका कवितामा प्रयुक्त विकल्प २०९
४.१.१९ भूपीका कवितामा प्रयुक्त उत्तर २१०
४.१.२० भूपीका कवितामा प्रयुक्त अनन्वय २१३
४.१.२१ भूपीका कवितामा प्रयुक्त अर्थापत्ति २१५

४.१.२२ भूपीका कवितामा प्रयुक्त कारकदीपक २१७
४.१.२३ भूपीका कवितामा प्रयुक्त निदर्शना २१९
४.१.२४ भूपीका कवितामा प्रयुक्त अर्थान्तरन्यास २२२
४.१.२५ भूपीका कवितामा प्रयुक्त दृष्टान्त २२४
४.१.२६ भूपीका कवितामा प्रयुक्त सहोक्ति २२५
४.१.२७ भूपीका कवितामा प्रयुक्त सम्भावना २२८
४.१.२८ भूपीका कवितामा प्रयुक्त परिकराङ्कुर २२९
४.१.२९ भूपीका कवितामा प्रयुक्त विनोक्ति २३१
४.१.३० भूपीका कवितामा प्रयुक्त आक्षेप २३२
४.१.३१ भूपीका कवितामा प्रयुक्त अधिक २३४
४.१.३२ भूपीका कवितामा प्रयुक्त विषादन २३६
४.१.३३ भूपीका कवितामा प्रयुक्त पर्यायोक्ति २३७
४.१.३४ भूपीका कवितामा प्रयुक्त प्रत्यनीक २३९
४.१.३५ भूपीका कवितामा प्रयुक्त यथासङ्ख्या २४०
४.१.३६ भूपीका कवितामा प्रयुक्त प्रतीप २४२
४.१.३७ भूपीका कवितामा प्रयुक्त विभावना २४३
४.१.३८ भूपीका कवितामा प्रयुक्त अप्रस्तुतप्रशंसा २४५
४.१.३९ भूपीका कवितामा प्रयुक्त उपमेयोपमा २४७
४.१.४० भूपीका कवितामा प्रयुक्त व्यतिरेक २४८
४.१.४१ भूपीका कवितामा प्रयुक्त उदाहरण २५०
४.१.४२ भूपीका कवितामा प्रयुक्त अतद्गुण २५१
४.१.४३ भूपीका कवितामा प्रयुक्त अनुगुण २५२
४.१.४४ भूपीका कवितामा प्रयुक्त सम २५३
४.१.४५ भूपीका कवितामा प्रयुक्त सार २५४
४.१.४६ भूपीका कवितामा प्रयुक्त भ्रान्तिमान् २५६
४.१.४७ भूपीका कवितामा प्रयुक्त उल्लेख २५७
४.१.४८ भूपीका कवितामा प्रयुक्त पर्याय २५८
४.१.४९ भूपीका कवितामा प्रयुक्त अन्योन्य २५९

४.१.५० भूपीका कवितामा प्रयुक्त संसृष्टि २६१
४.१.५१ भूपीका कवितामा प्रयुक्त सङ्कर २६३
४.२ निष्कर्ष २६६

पाँचौं अध्याय

अलङ्कारविधानका दृष्टिले भूपीका काव्यात्मक विशेषताहरूको निरूपण

५.१ विषय परिचय २६९
५.२ शब्दालङ्कार प्रयोगका आधारमा भूपीका काव्यात्मक विशेषताहरू २६९
५.३ अर्थालङ्कार प्रयोगका आधारमा भूपीका काव्यात्मक विशेषताहरू २७४
५.४ निष्कर्ष २८२

छैटौं अध्याय

सारांश तथा निष्कर्ष

६.१ विषय परिचय २८३
६.१.१ दोस्रो अध्यायको सारांश २८४
६.१.२ तेस्रो अध्यायको सारांश २८८
६.१.३ चौथो अध्यायको सारांश २९५
६.१.४ पाँचौं अध्यायको सारांश ३०३
६.२ निष्कर्ष ३०६
६.३ सम्भाव्य शीर्षकहरू ३१३
परिशिष्ट ३१४
सन्दर्भसूची ३२३

सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची

अनु.	=	अनुवाद/अनुवादक
अप्र.	=	अप्रकाशित
आ.सं.	=	आठौँ संस्करण
ई.	=	इस्वी संवत्
चौ.सं.	=	चौथो संस्करण
छै.सं.	=	छैटौँ संस्करण
टि.	=	टिप्पणी/टिप्पणीकार
टी.	=	टीका/टीकाकार
ते.सं.	=	तेस्रो संस्करण
त्रि.वि.	=	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो. सं.	=	दोस्रो संस्करण
द्र.	=	द्रष्टव्य
न.सं.	=	नवौँ संस्करण
ने.रा.प्र.प्र.	=	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
ने.सं.वि.	=	नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
पाँ.सं.	=	पाँचौँ संस्करण
पृ.	=	पृष्ठ
व्या.	=	व्याख्याकार/व्याख्याता
सं.	=	संवत्
सम्पा.	=	सम्पादक/सम्पादन
सा.सं.	=	सातौं संस्करण
सू.	=	सूत्र
हि.व्या.	=	हिन्दी व्याख्याकार